

Restes de pintura mural a la catedral de Gènova que representaven la conquesta de Tortosa

Montserrat PAGÈS i PARETAS
Museu Nacional d'Art de Catalunya

En la segona meitat del segle XII, els murs de la catedral de Sant Llorenç de Gènova eren decorats amb pintures on es representaven les principals batalles victorioses en què havien participat els genovesos, principalment la presa de Menorca i les conquestes d'Almeria i de Tortosa. Actualment d'aquestes pintures només en resten fragments molt petits, vestigis del que devien ser. Això no obstant, un d'aquests trossos conservats és suficient perquè es pugui reconèixer que pertanyia a la conquesta de Tortosa, gran empresa del comte Ramon Berenguer IV en què participaren els habitants de la república de Gènova.

La descoberta i identificació d'aquestes restes es deu a M. Teresa Donati, que les menciona en la seva contribució sobre la pintura de Ligúria publicada en una obra dedicada a la pintura altomedieval d'Itàlia.¹ L'autora ha tingut la sagacitat de relacionar els escassos vestigis conservats d'aquestes pintures amb un text del 1242 que s'hi refereix, el poema del notari Ursone da Sestri, escrit per commemorar la victòria dels genovesos contra l'armada de l'emperador romano-germànic Frederic II. Les paraules que fan referència a les pintures que ens interessen són: "*Praeda Minorcae/Almariae spoliium, Tostosae Marte subacta/Quarum picta nitet maioria gloria Templo*". La traducció no literal d'aquest text seria que les pintures amb la presa de Menorca, l'assalt d'Almeria i la subjecció de Tortosa per art del déu Mart, resplandeixen per a la major glòria del temple.

¹ Vegeu M. Teresa Donati, *La pittura medievale in Liguria*, dins *La Pittura in Italia. L'Altomedioevo*, ed. Electa, 1994. Hi fa referència a les pàgines 25-27 i notes corresponents.

Cal recordar aquí que aleshores la lluita contra l'islam tenia caràcter de croada i que el sant pare, Eugeni III, havia concedit als expedicionaris que hi anaven els mateixos privilegis que tenien els qui anaven a lluitar a Terra Santa. Això ens ha de permetre entendre el que actualment semblaria una paradoxa, que unes pintures commemoratives d'un fet de guerra decoressin els murs d'una catedral. En el context de l'època, havien de ser tingudes com a exemple de victòries de la cristiandat, en la seva lluita contra l'infidel.

Malhauradament, d'aquestes pintures se'n conserven només escassos vestigis, concretament dos fragments situats a la part superior de la nau dreta de la catedral. Al més gran, relacionable clarament amb Tortosa, hi ha restes d'una inscripció fragmentària en dues ratlles, on es pot llegir "*(IN VIGILIA S(AN)C(T)I SILVESTRI CAPTA EST TO(RTOSA)/ (IN CONSULATU JORDANI DE PORTA*", és a dir que en la vigília de sant Silvestre va ser presa Tortosa, sota el consolat de Jordà de Porta.

Recordem que Tortosa va ser una de les darreres places de Catalunya conquerides als musulmans. Seguirien Lleida (1149) i Siurana de Prades, el darrer reducte àrab a Catalunya. La conquesta de Tortosa, la ciutat pròxima a la desembocadura de l'Ebre, fou important perquè permeté la repoblació de la ciutat de Tarragona, capital de l'antiga província eclesiàstica Tarraconesa, que fins aleshores no s'havia pogut realitzar perquè la proximitat del domini sarraí desballestava totes les temptatives d'assentament cristià del territori.

El fet històric

La conquesta de la Tortosa islàmica havia estat intentada en múltiples ocasions, començant per les dues temptatives realitzades per disposició de Carlemany, una dirigida pel seu fill Lluís el Piadós, entre els anys 804 i 807, i una segona sembla del 808 comanada pel "*missus*" Ingobert, nomenat per l'emperador,² però la ciutat de l'Ebre restava inexpugnable. Finalment, com es ben sabut, després d'un llarg setge, fou conquerida per les tropes del comte-príncep Ramon Berenguer IV el 30 de desembre de 1148. Aquest, a més d'aconseguir altres col.laboracions en la seva empresa de conquerir la ciutat, com la del gran senescal de Catalunya, Guillem Ramon de Montcada, la de Guillem de Montpeller o la de l'orde

² Sobre aquesta qüestió que ni les fonts franques ni les àrabs ajuden a fixar amb exactitud, vegeu la síntesi de l'estat actual dels coneixements que en fa Dolors Bramon a *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, Vic, 2000, n. 133, p. 197, que cita la bibliografia pertinent.

del Temple, havia establert un pacte amb els habitants de la república de Gènova, que aleshores era ja una gran potència marítima,³ perquè l'ajudessin amb homes i màquines militars.⁴ La seva participació s'explica perquè, a més de contribuir a allunyar el perill corsari que practicaven les naus musulmanes en les costes genoveses, la conquesta de la ciutat de l'Ebre havia de reportar a Gènova un guany econòmic considerable. El pacte de col·laboració va fer-se a Barcelona, on havia fondejat l'estol genovès que havia de participar en la conquesta d'Almeria en ajuda del rei Alfons VII de Castella, El sobirà català va prometre donar al comú de Gènova la tercera part de tots els llocs que es conquerissin⁵ i va concedir als genovesos l'exempció de tot pagament per drets de portatge, peatge i ribatge.⁶

L'estol del comte català, amb els genovesos que havien passat l'hivern a Barcelona, partí cap a Tortosa el 29 de juny. A més dels genovesos hi havia tropes aparellades al migdia de la Gàl·lia, capitanejades per Guillem de Montepeller, Bertran de Tolosa, l'abat de la Grassa i Ermengarda de Narbona. Un estol de guerrers de la ciutat de Pisa i un altre de Lorena, uns pocs aragonesos i un gran contingent aportat per la ciutat de Barcelona i pels nobles i pobles catalans. Segons els annals genovesos i la descripció que en fa Josep Iglésies,⁷ després de dos dies de navegació per la costa, el primer de juliol els expedicionaris eren davant les goles de l'Ebre, que remuntaren fins a Tortosa, que aleshores era a dues milles, on s'aparellaren per al desembarcament. Els musulmans havien cercat refugi dins les muralles de la ciutat (que incloïa la dàrsena), reforçada amb disset torres, que era inexpugnable. En l'estratègia del desplegament dels efectius, les tropes del comte català acamparen al turó de Banyera,

3 R. O'Callaghan, *Anales de Tortosa* (Tortosa 1886), 3 vols. Enrique Bayerri, *Historia de Tortosa y su comarca*, 8 vols. (Tortosa 1933-1960). Josep Iglésies, *La conquesta de Tortosa* (Barcelona 1961). Laureà Pagarolas, *La Comanda del Temple de Tortosa: primer període (1148-1213)* (Tortosa 1984), p. 48-60. També s'hi refereix Josep Moran a *Les homilies de Tortosa*, Barcelona, 1990, p. 47-58. També, *Catalunya Romànica*, vol. 26 (1997), p. 108-109 (text de Joan Martínez i Tomàs).

4 La important presència de l'armada genovesa en la conquesta i assalt de la ciutat de Tortosa queda reflectida en molts dels documents publicats per C. Imperiale di Sant'Angelo, *Codice Diplomatico della Repubblica di Genova*, al vol. I de *Fonti per la Storia d'Italia* (Roma 1936). Pel que fa a cròniques, destaca l'escripta pel cònsol genovès Caffaro de Caschifellone, contemporani de la conquesta, el qual, a més dels *Annales lanuenses*, escriví la *Ystoria captionis Almarie et Tortuose*, editada per L.T. Belgrano, *Annali Genovesi di Caffaro e de'suoi continuatori*. I (1890), a partir de la qual Antonio Ubieto en féu una edició comentada (*De captione Almerie et Tortuose* (València 1973).

5 La part que, en el repartiment posterior a la conquesta, reberen els genovesos fou l'illa de Sant Llorenç dels Genovesos, esmentada així a les fonts de l'època. Tanmateix, després d'un conflicte amb el bisbe de Tortosa, el 1153 el Comú de Gènova vengué la seva part al comte per 16.640 morabatins. La documentació de la catedral de Tortosa, després de la restauració de la seu posterior a la conquesta ha estat editada per Antoni Virgili, *Diplomatari de la catedral de Tortosa (1062-1193)*, núm. 11 de la Col. Diplomatari de la Fundació Noguera (Barcelona 1997).

6 Soldevila, p. 178-180.

7 Josep Iglésies, *La conquesta de Tortosa* (Barcelona 1961).

amb les de Guillem de Montpeller, les del bisbe de Barcelona, Guillem de Torroja, i les d'altres nobles catalans. Una meitat dels genovesos, amb cavallers catalans, se situaren a migdia de la ciutat, vora el fossat de la muralla. Els normands, anglesos i cavallers templers que hi participaven s'instal·laren enfront d'un fortí avançat dels sarraïns, que defensava el pont de barques sobre l'Ebre. L'altra part dels genovesos arribaren més amunt del pont de barques, davant del barri de Remolins. Riu avall, mentrestant, hi havia les naus catalanes que guardaven les goles de l'Ebre i vigilaven que no arribessin reforços de València per als sarraïns assetjats. Fins al 30 de desembre, vigília del dia de sant Silvestre, els musulmans de Tortosa no capitularen.

Les pintures

És molt probable que tot aquest desplegament estratègic d'exèrcits descrit no hagués estat plasmat a Gènova, on la voluntat de la representació històrica havia de ser de caràcter ben diferent a la majoria de les pintures de caràcter profà i heroic que es coneixen, com les del Palau Aguilar de Barcelona, al MNAC, que són més tardanes, de la fi del segle XIII. Als murs de la catedral de Gènova no s'hauria tractat pas d'enaltir el sobirà català en la seva gesta, ni tampoc de documentar la posició dels diferents exèrcits i nobles que hi participaren. Més aviat, es devia voler exalçar l'actuació de la república de Gènova com a gesta heroica, i probablement la del seu cònsul, que hi és mencionat.

I amb tot i no esperar que hagués estat una vera crònica gràfica, hauria estat interessant des del punt de vista pictòric de veure com el pintor havia intentat plasmar el setge de la ciutat de les goles de l'Ebre.

Malhauradament, com hem dit, d'aquestes pintures commemoratives en resten només dos petits fragments, un dels quals referit específicament a Tortosa, perquè hi consta la inscripció que hem transcrit més amunt referida al dia de sant Silvestre que la ciutat va ser conquerida. La inscripció és situada a dalt del mur, i a sota seu es desplega una sanefa de meandres habitats, és a dir on els meandres deixen alternativament espai per a la figuració. Aquesta sanefa, com és habitual, se subratlla a dalt i a baix amb bandes primes de dos colors. A sota d'aquest marc ornamental, es desplegava la narració de la crònica. Com es pot veure en la il·lustració, en queden només vestigis mínims i malmesos: el cap de dos soldats a l'esquerra i, a la dreta, a més de llances, sembla entreveure's un estendard. És tot el que resta de la representació de la conquesta de

Tortosa i per bé que sigui mínim hem de considerar que encara hem estat de sort perquè tota la resta de pintures va desaparèixer al segle XV. Pel que fa a les figures que habiten entre els meandres de la sanefa decorativa, al centre s'aprecia una mena d'hidra, el monstre mitològic de molts caps vençut per Hèrcules. A la dreta, mig conservada, una figura masculina amb braços i cames nus, que sembla que empunya una llança. A l'esquerra es veu la part posterior del cos d'un animal.

L'altre fragment, que no sabem si es referia al mateix episodi bèl·lic o a un altre dels descrits pel poema del notari del segle XIII, és més petit encara. Conserva un bocí de la sanefa de meandres habitats, on es veuen les potes d'un animal. A dalt, massa poques lletres perquè es pugui desxifrar la inscripció que hi havia.

Els colors emprats en d'aquestes pintures són el blau, un ocre groc, el vermell i el verd. Pel que fa a la lletra de les inscripcions, capital romana i uncial, és fina i de força qualitat, traçada entre unes ratlles que fan de pauta. L'estil d'aquestes pintures no sembla ser res de l'altre món, però potser que aquesta impressió sigui deguda a l'estat en què ens han arribat. Això es pot aplicar tant a la sanefa de meandres, molt plana, mancada de profunditat, com a les figures, resoltes de manera força rudimentària. Però voldria insistir en el fet que, tot i que avui semblin tosques, en origen aquestes pintures devien tenir un altre aspecte. Si a Itàlia, cap a mitjan segle XIII s'hi refereixen amb admiració en el poema citat, és que havien de ser molt millor del que ara puguin semblar. El mateix indret on es desplegaven, els murs de la catedral de Gènova, hauria exigít també un bon nivell de qualitat pictòrica i artística, la qual cosa també hauria estat requerida en consonància amb la potència bèl·lica i comercial demostrada aleshores pels genovesos, que aviat, per causa d'aquesta empresa de conquesta i altres de semblants, es precipitaren en una crisi econòmica molt greu. Això no obstant, les pintures havien de ser anteriors a la crisi.

Per estil i factura, aquestes restes conservades recorden obres catalanes i aragoneses de la segona meitat del segle XIII, particularment del taller de Ribagorça en la figuració. Però els meandres ja no apareixen tan tard, sinó en obres molt més antigues. Els estudiosos italians⁸ daten aquestes pintures de Gènova cap a mitjan segle XII, la qual cosa s'ha de matisar en el sentit que per molt antigues que siguin han de ser posteriors al 1148. Com que en la inscripció es consigna que la conquesta de Tortosa

8 Vegeu M. Teresa Donati, *op.cit.*, p. 25-27 i notes corresponents.

s'efectuà sota el consolat de Jordà de Porta, podríem preguntar-nos si tal volta aquest personatge no va ser també el comanditari de les pintures, és a dir la persona que hauria sufragat la seva realització, fos en vida seva o com a voluntat testamentària perquè executessin els seus marmessors. Tenint en compte tots aquests factors, sembla que la data més versemblant per a aquestes restes de decoració mural se situaria en la segona meitat del segle XII.

La Pittura in Italia. L'altomedioevo. Electa 1994. p. 27.